

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ В ГІМНАЗІЇ

Анотація. В статті розглядаються питання методики використання краєзнавчого матеріалу, що можна використовувати при навчанні географії в закладах загальної середньої освіти. Авторка статті пропонує певні географічні теми, де питання краєзнавчого матеріалу звучать найбільш актуально для формування предметних та ключових компетентностей. Проведений аналіз географічного краєзнавства, свідчить, що не кожна наука здатна органічно поєднувати минуле, сучасне і майбутнє, як це робить краєзнавство.

Ключові слова: методика навчання географії; краєзнавчий матеріал; краєзнавчий принцип; заклади загальної середньої освіти; учні гімназії; Нова українська школа.

З початку ХХІ століття в Україні триває освітня реформа. Освіта є стратегічним ресурсом для розбудови нашої держави, а відтак набуває більшого значення трансформація її складових: освітня державна політика, інноваційні освітні перетворення, кадровий склад, модернізування освітнього процесу, пошук нових методичних підходів до навчання – все це має відповідати суспільним викликам і вимогам сучасної освіти.

Ми є свідками появи нових редакцій освітніх програм, підручників, посібників, в яких посилюється роль патріотизму, українознавства, краєзнавства. Як зазначено в новій модельній навчальній програмі з географії для закладів загальної середньої освіти: «Одним з головних завдань шкільного курсу географії є формування в учнів цілісного географічного образу планети Земля, починаючи від вивчення рідного краю й держави та закінчуючи пізнанням глобальних закономірностей і процесів» [9]. Вивчати і пізнавати свою Батьківщину – це головне завдання краєзнавства, як сказав Лев Берг: «Краєзнавство – це мала географія». Отже, краєзнавство – це наукова галузь, яка вивчає історію, культуру, географію, етнографію та інші аспекти життя певної території, регіону, краю чи місцевості. Розвиток краєзнавства як наукової галузі був пов'язаний із формуванням національної свідомості та пошуком власної ідентичності в умовах розвитку національних культур [7, с.12].

Перші наукові дослідження краєзнавчого характеру з'явилися в Європі у ХVІІІ-ХІХ століттях, саме вони спонукали зацікавитися рідним краєм. Українські дослідники були активними учасниками цього процесу. На початку ХХ століття було створено Українське науково-культурне товариство (УНКТ), яке зосереджувало зусилля краєзнавців у розробці методів вивчення історії та культури рідного краю.

Розвиток краєзнавства як наукової галузі був пов'язаний з інтересом до вивчення рідного краю, його історії, культури та етнографії. У ХІХ столітті відбувся значний розвиток краєзнавства, особливо в межах національних рухів, винятково коли виникала потреба у пізнанні власної історії та культури. У багатьох країнах почали виникати краєзнавчі товариства, які займалися збором, обробкою та збереженням матеріалів про виникнення, розвиток, історію, культуру своєї землі.

Залежно від цілей та завдань існує три основних форми краєзнавства: державне (наукове), освітнє (шкільне) і суспільне (громадське).

Шкільне краєзнавство має навчальне значення. Його зміст і характер визначається навчальною програмою. Поряд з ним, має місце непрограмне краєзнавство, завдання і зміст якого будують відповідно до плану виховної роботи школи.

Краєзнавство має велику вагу при засвоєнні учнями основ наук, а саме: поглиблює і удосконалює знання учнів, зараджує розвитку в них творчих даних, пізнавальності, активно породжує світорозуміння. Врахування життєвого і пізнавального досвіду і знань учнів про природні та економічні умови своєї місцевості є неодмінною умовою активізації розумової діяльності учнів [1, с. 94].

Структура і зміст навчальної програми з географії базуються на принципах неперервності й наступності шкільної географічної освіти, її інтеграції на основі внутрішньо предметних зв'язків, гуманізації, диференціації начального матеріалу в залежності від вікових можливостей учнів, практичної спрямованості.

Географія як шкільний предмет має бути зорієнтована на формування в учнів широкого спектру світоглядних знань, а знання – сприяти соціалізації особистості, підготовки її до життя, раціональної продуктивної творчої діяльності. Дієвою формою зв'язку шкільної географії з життям є краєзнавчий принцип навчання. Саме він дає змогу вчителю пов'язувати в єдине ціле процес навчання і виховання, перетворювати теоретичні знання учнів на конкретні вміння і навички.

Викладати географію на краєзнавчій основі означає проводити навчання так, щоб місцевий краєзнавчий матеріал був вихідним для формування географічних уявлень, понять і закономірностей. На основі живого споглядання явищ, об'єктів і речей відбувається сприйняття, формуються первинне уявлення і поняття, розкриваються закономірності, проводяться узагальнення, робляться висновки і як наслідок формуються необхідні знання для практичної діяльності.

Краєзнавчий принцип — один з педагогічних принципів навчання, який означає уточнення, конкретизацію, розкриття та підтвердження наукових понять прикладами з навколишнього середовища. Основним завданням шкільного краєзнавства є всебічне вивчення рідного краю, збирання та узагальнення краєзнавчого матеріалу. Краєзнавчий принцип передбачає систематичне встановлення зв'язків між вивченням географії і тими знаннями, які здобувають учні в результаті безпосереднього дослідження краю [3, с. 104].

Під краєзнавчим принципом навчання розуміється встановлення в процесі навчання асоціативних зв'язків між відомими учням фактами з оточуючого її середовища та виучуваним програмним географічним матеріалом з метою підвищення якості засвоєння знань не тільки з географії, а наприклад з екології [2].

Головне призначення краєзнавчого принципу полягає в тому, щоб дати можливість учневі в знайомій місцевості, в повсякденному середовищі спостерігати географічну дійсність у взаємозв'язках її окремих компонентів і результати спостережень використовувати на уроках. Краєзнавчий принцип дає можливість будувати викладання географії відповідно до дидактичного правила: «від відомого до невідомого», «від близького до далекого» [5, с.14]. Маючи фактичні дані про природу і її закономірності, а також про населення й господарство рідного краю, легше розуміти і засвоювати географію інших територій. Якщо учень бачить і розуміє певне явище, його закономірності, то він зможе зрозуміти і подібне, яке побачити не в змозі.

На розвиток методичної думки гігантський вплив здійснив К. Д. Ушинський, який обґрунтував значення і можливості географії у вихованні учнів, в розвитку їх мислення і уяви. Він розвивав батьківщинознавчі ідеї Я. А. Коменського та І. Песталоцці. І якщо в світовій педагогіці засновником краєзнавчого принципу навчання вважається Ян Амос Коменський, то у вітчизняній педагогіці – К. Д. Ушинський. Саме він запропонував починати шкільну географію із вивчення своєї місцевості. Під впливом цих ідей з'являються підручники з географії, засновані на вітчизнознавчих принципах. Видатний педагог, фундатор народної школи в Україні Костянтин Дмитрович Ушинський, автор підручників, теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів

початкових шкіл України предмет вітчизнознавство й постулював таку тезу: «успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства» [13, с. 43]. Софія Русова, відома українська педагогиня, авторка першого українського шкільного підручника «Початкова географія» (1911р.), виданого українською мовою, нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство організації подорожей – прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства сучасної молоді [11, с. 121].

Таким чином можна стверджувати, що краєзнавчі розвідки, що велись визначними та небайдужими людьми України знайшли своє відображення й в шкільних програмах з географії.

В працях Степана Рудницького є поєднання не лише географії, але й проблеми суміжних наук – історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо. С. Рудницький – фундатор української наукової географії й географічного краєзнавства. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти («Початкова географія для народних шкіл», 1919 р.; «Україна – наш рідний край», 1921р.). На кінець 1920-х рр. в Україні налічувалося 30 тис. краєзнавців, працювало 51 товариство, 658 гуртків краєзнавства. У листопаді 1922 р. при Академії наук України, яку очолював академік В. І. Вернадський була створена Київська Комісія краєзнавства. У комісії працювали академік А. М. Лобода, В. І. Лучицький, М. В. Птуха, М. П. Василенко, П. А. Тутковський, І. І. Шмальгаузен. Створено ряд історико-етнографічних музеїв просто неба, які вважаються найбільш раціональною і дієвою формою комплексного показу явищ народної архітектури, побуту, знарядь праці в їх природному оточенні. Такі музеї почали діяти в Переяславі Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві.

Масового характеру у 1960-1980 рр. набрало шкільне краєзнавство, туристично-краєзнавча робота школярів. Розбудова української державності зумовила позитивні зміни у змісті географічної освіти в загальноосвітніх та вищих школах. Починаючи із 1992 року в 5-му класі загальноосвітніх шкіл України вперше почав викладатися новий курс «Рідний край», яким передбачалося здійснити логічний перехід від природознавства до систематичного курсу географії.

Відомий в Україні вчений-методист В. П. Корнєєв сформував думку про один з аспектів системного підходу до шкільного географічного краєзнавства. Його суть полягає у поступовому розширенні навчальних пошуків, починаючи від околиць рідного села і завершуючи у перспективі межами своєї держави. За такого підходу саме поняття рідного краю у свідомості школярів з часом розширюється. Така думка викликала в наукових колах неоднозначну оцінку. Проте вчений був переконаний, що внесення елементів динамічного розвитку в поняття рідного краю забезпечує піднесення не тільки навчальної ролі географічного краєзнавства, але також його виховного та світоглядного значення. Така робота організації краєзнавчої роботи передбачає поступове розширення навчальних пошуків від найближчої місцевості до найвіддаленіших меж нашої держави. У ході вивчення шкільного курсу географії учні усвідомлюють рідний край не лише як найближче довкілля, але як усю свою Вітчизну. У ході дослідження, яке проводив В. П. Корнєєв, була обґрунтована також необхідність усвідомлення краєзнавчого принципу до організації краєзнавчих пошуків як одного з провідних принципів навчання. Йдеться про удосконалення способу мислення школярів у процесі формування географічних та, зокрема, географо-краєзнавчих знань. Це, в першу чергу, означає єдність навчально-виховного процесу на уроках географії та в позаурочний час. Як свідчать психолого-педагогічні дослідження, що проводились В. П. Корнєєвим та групою вчених, узгодження основних напрямків пошукових робіт у навколишньому середовищі зі структурою та змістом навчального матеріалу сприяє більш глибокому розкриттю та усвідомленню учнями головних понять і закономірностей географічної оболонки та соціально-економічних територіальних систем [4, с. 82-83].

Об'єктом краєзнавчої діяльності є сукупність географічних об'єктів і явищ суспільного життя та їх взаємозв'язків на певній території. Основні завдання краєзнавчої діяльності в закладах загальної середньої освіти на сучасному етапі: допомогти у навчанні та вихованні, будувати освітню роботу з учнями так, щоб у них сформувався діалектико-матеріалістичний світогляд; виховувати в учнів почуття патріотизму; прищеплювати любов до праці; виховувати міцний та дружний учнівський колектив; оздоровлювати дітей, зміцнювати їх фізично і морально; поповнювати зібраними у походах і на екскурсіях матеріалами; створювати нові шкільні краєзнавчі музеї, кабінети, краєзнавчі гуртки. Краєзнавча робота з географії найбільш ефективна тоді, коли має певну спрямованість, підпорядкована освітнім завданням, пов'язана з життям, а її методи відповідають віковим особливостям та інтересам учнів.

Краєзнавчий принцип покладено в основу шкільної програми з географії, є основним і в організації позакласної роботи. Краєзнавча інформація необхідна сьогодні під час вивчення багатьох тем. Наприклад, вивчаючи географію України, варто розширити й поглибити матеріал краєзнавчими даними про природні особливості, промисловість, сільське господарство, історичне минуле, соціально-економічний розвиток свого краю. Оволодіння краєзнавчими матеріалами не може обмежуватися лише вивченням літературних джерел. Має бути активне дослідження способом спостереження за природними явищами через організацію екскурсій та походів.

Здійснення краєзнавчого принципу у вивченні географії передбачає, що значну частину краєзнавчих знань, необхідних як для засвоєння основ географічної науки, так і для формування вмінь і навичок, учні можуть здобути в процесі вивчення своєї малої Батьківщини. Вивчення учнями рідного краю сприяє міцнішому засвоєнню знань, оскільки дає змогу розглядати факти і явища, ідучи від конкретного до загального. Це потрібно ще й тому, що більша частина учнів, закінчуючи середній навчальний заклад, залишається жити й працювати в своєму місті. Знання природних умов і ресурсів свого краю, уміння раціонально використовувати ці ресурси допоможе майбутнім фахівцям у їх практичній діяльності. Вивчаючи рідний край, учні набувають нових умінь і навичок. Цьому сприяють передбачені програмою практичні роботи в класі й на місцевості: метеорологічні й гідрологічні спостереження, економіко-географічні дослідження місцевих підприємств, вивчення топоніміки рідного краю тощо.

Учитель створює в учнів комплексне уявлення про цілісність географічної оболонки нашої планети, про взаємозв'язок і взаємозалежність між її компонентами, необхідність охорони природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Більш глибокому розумінню змісту географічних знань про Землю допомагає організація вивчення своєї місцевості (області) в цілому і використання пізнавальних завдань краєзнавчого змісту у вивченні фізичної географії зокрема. Саме у здійсненні цієї мети значну роль відіграють самостійні роботи учнів з використанням краєзнавчого матеріалу. Зважаючи на те що курси фізичної географії дають учням розуміння загальних фізико-географічних понять, теоретичних положень, тобто є фундаментом, без якого неможливі розвиток географічного краєзнавства і повне засвоєння учнями навчального матеріалу, можна добирати завдання і вправи, різноманітні за формою та складністю їх розв'язання. Тому одні з них потребують відповіді репродуктивного плану, інші — творчості учнів (проблемні запитання), а треті — застосування знань на практиці. Вимоги до проведення виконання пізнавальних завдань прості: спочатку вчитель ознайомлює учнів із завданнями, висловлює окремі поради, дозволяє користуватися посібниками.

Наприклад: «Дайте пояснення науковому краєзнавчому поняттю «село», «місто», «район»; «Охарактеризуйте географічне положення місцевості проживання, району, області тощо». Зміст понять краєзнавчого напрямку буде зрозумілим лише тоді, коли учні засвоять загальні географічні поняття. Враховуючи пізнавальні можливості учнів, завдання такого типу можна пропонувати учням не тільки для усної відповіді, але й для письмової. Можна застосовувати творчі завдання, бо вони спрямовані в основному на вивчення учнями

краєзнавчих знань, визначення причинно-наслідкових зв'язків. Наприклад: «З'ясуйте причини виникнення ярів у вашій області?», «Виясніть, чи достатньо забезпечена область природними ресурсами?» та ін. Мета їх – навчити учнів розглядати географічні об'єкти у своїй місцевості у взаємозв'язку і взаємозалежності. Завдання такого спрямування орієнтують учнів на встановлення взаємозв'язків між окремими явищами природи, виявлення причин і наслідків, змін, що відбуваються в географічній оболонці. Робота з виконання таких завдань сприяє формуванню в учнів наукового світогляду. Практичні завдання – ці завдання спрямовані на закріплення краєзнавчого матеріалу. Наприклад: «Нанесіть на контурну карту області районні центри і поясніть їх географічне положення», «Вирахуйте з допомогою масштабу за картою області відстань від міст Київської області до Києва». В основному такі завдання формують навички і вміння закріплювати теоретичні знання, застосувати їх на практиці. Разом з цим учитель перевіряє, як учні «читають» карту області, розуміють схему, малюнок [10, с. 43-44].

З метою перевірки результатів вивчення своєї області вчитель може запропонувати використати тестові завдання. Це пояснюється постійно зростаючою потребою системи краєзнавчої освіти в максимально об'єктивних педагогічних вимірах. Популярність тестової форми перевірки обумовлена багатьма факторами, серед яких важливе місце займає можливість оцінити знання і вміння багатьох учнів, використавши небагато часу. Застосування тестів забезпечує досить високу ступінь об'єктивності оцінки рівня навчальних краєзнавчих досягнень кожного учня. Пропоновані тестові завдання використовуються в основному під час вивчення теми «Географія своєї області», але їх можна використати і в процесі знайомства з іншими матеріалами фізичної і економічної географії.

Одна з найбільш доступних і ефективних форм – це екскурсія. Вона починається вже за порогом школи. Традиційними стали екскурсії до краєзнавчих музеїв. Жодна розповідь, ілюстрації не здатні створити такого глибокого враження, як знайомство з об'єктами під час екскурсій. Зібрані і оброблені матеріали використовуються на уроках географії, історії, біології. Вони допомагають засвоєнню географічних понять і закономірностей. Краєзнавча діяльність відкриває практично необмежені можливості міжпредметних зв'язків дисциплін шкільних програм.

Екскурсії сприяють: розвитку пізнавальних здібностей учнів, уваги, спостережливості, мислення, моторики, творчої уяви; вихованню таких якостей особистості, як уважність, спостережливість, кмітливість, інтерес та любов до природи, вміння бачити і розуміти прекрасне; виробленню навичок самостійної роботи тощо. Для того, щоб екскурсія досягла успіху, вона повинна бути ретельно підготовлена і методично правильно спланована та проведена [8, с. 81-83].

Під час підготовки до екскурсії вчитель чітко визначає її мету, об'єм і зміст матеріалу, який потрібно опрацювати, знайомиться з місцем її проведення. У процесі знайомства з місцевістю слід визначити маршрут, місця зупинок, об'єкти для спостережень та практичної роботи. Слід звернути увагу і на те, з якого місця і на якій відстані краще розглядати визначений об'єкт. Проведенню екскурсії передують вступна бесіда, у ході якої повідомляється тема екскурсії, її мета, коротко з'ясовується, що учням відомо з даної теми. У ході уроку йде показ екскурсійних об'єктів, розповідь, пояснення вчителя, ведення коротких записів (по можливості) у ході розповіді і спостережень, самостійна роботи учнів (фенологічні й метеорологічні спостереження, збирання матеріалу, проведення екологічних ігор). Без шкоди для природи можна зібрати опале листя, шишки хвойних рослин, частину опалих плодів, шматочки кори мертвого дерева, викопати бур'яни для наступного уроку і для гербаризації, зібрати пошкоджені комахами-шкідниками частини рослин. Колективне обговорення результатів роботи учнів, узагальнення результатів спостереження, перевірка правильності виконання роботи. Підсумки екскурсій можна оформити у вигляді творчих звітів, альбомів, зошитів спостережень та досліджень, колекцій, малюнків, творів, оповідань тощо.

В основу шкільного краєзнавства покладені такі принципи:

- духовно-культурної спрямованості, який передбачає діяльність краєзнавців відповідно до завдань відродження духовності і національної свідомості, формування високої громадськості;
- науковості, який передбачає глибоке вивчення науково-методичної літератури, широких зв'язків із спеціалістами, консультування тощо;
- комплексності і систематичності, який передбачає організацію краєзнавчого виховання вивчення одночасно по різних напрямкам і впродовж певних проміжків часу;
- плановості і наступності, який передбачає розгортання краєзнавчо-туристської роботи на основі продуманої програми досліджень, складеної на певні відрізки часу.

Географія це єдиний предмет, який знайомить учнів з основами наук про Землю, природними умовами і ресурсами планети. Саме на основі географії формуються погляди на довкілля. Краєзнавство в системі навчально-виховної роботи займає важливе місце.

Якщо основним предметом шкільного краєзнавства є всебічне вивчення рідного краю, збір краєзнавчого матеріалу, узагальнення його, то краєзнавчий принцип передбачає встановлення зв'язків між вивченням будь-якого курсу географії і тими знаннями, які учні одержують при вивченні рідного краю. Використання краєзнавчих знань – головне призначення навчального краєзнавства. Залежно від характеру пізнавальних операцій краєзнавча робота поділяється на пізнавальну та дослідницьку, а форми проведення різноманітні: урок, екскурсія, походи, гурток, вечори, олімпіади.

Основними методами і прийомами впровадження краєзнавчого принципу є: практичні роботи, навчальні екскурсії, робота з краєзнавчою літературою та місцевими картами, систематичні спостереження за природними, соціальними чи економічними явищами, бесіди, лекції, проблемне навчання, краєзнавчі інтерактивні ігри, навчальні проекти, краєзнавчі дослідження та інше.

У позакласній краєзнавчо-туристичній роботі з географії використовуються такі форми роботи, як різноманітні виховні заходи (інтелектуальні ігри, фестивалі, конференції, дискусії, диспути, зустрічі з цікавими людьми та інші), широкого розповсюдження набули краєзнавчі соціальні проекти, акції, флешмоби тощо. Традиційні форми роботи: туристична та краєзнавча екскурсія, похід, екологічні стежки рідним краєм, під час яких не лише вивчається місцевість, а й збирається матеріал для подальшого використання (фото, гербарій, створення планів та карт, збір інформації про об'єкти та інше), різноманітні екологічні акції, діяльність краєзнавчо-туристичних об'єднань, клубів та гуртків [12, с. 44].

Навчальна програма з географії враховує краєзнавчий принцип навчання, але поряд з цим дає можливість для творчості вчителя у застосуванні даного принципу навчання для досягнення необхідних компетентностей з географії.

Суспільству потрібен соціально мобільний фахівець, здатний професійно переміщуватись як угору по вертикальних ієрархічних сходинках у своїй галузі, так і по паралелі – із однієї галузі до іншої. Такі фахівці повинні володіти комплексом професійних знань, умінь та навичок, що відповідають передовим досягненням науки і техніки. Вони мають бути готовими творчо вирішувати проблеми сьогодення, брати на себе роль лідера, вести за собою інших.

Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історично-культурного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури України.

Гуманізація, яка в географії, як і у всій науці, пов'язана з орієнтацією на людину і всіх сфер та циклів її життєдіяльності. За суттю, це ціле нове світобачення, яке стверджує цінності загальнолюдського, загальнокультурного надбання і розглядає в першу чергу життя людей і їх суспільні відносини [6, с. 42].

Таким чином, сама назва виду пізнавальної діяльності, наукової (і навчальної) дисципліни «краєзнавство» (в Україні – «краєзнавство», в Польщі «krajoznawstwo», в Болгарії – «краезнание») оповідає про те, що об'єктом ведення індивіда – ученого,

музейного працівника, викладача або просто громадянина, є рідний край. Тобто, «краєзнавство», в першу чергу, – це знання про край, або, по-іншому, краєзнавче знання.

Краєзнавство як галузь знання, як напрямок суспільної діяльності, як принцип виховання несе в собі унікальну можливість комплексного формування особистості, через різноспрямованість історичного, тобто, адаптаційного досвіду поколінь, досвіду проживання людини в певному ландшафті. Але реально використовувати краєзнавчі дослідження можливо лише правильно формуючи виховні і наукові завдання цих досліджень, використовуючи сучасну методологічну основу, особливо при організації і проведенні туристично-краєзнавчих заходів, експедицій, конференцій.

Досліджуючи методологію географічного краєзнавства, слід відзначити, що не кожна наука здатна органічно поєднати минуле, сучасне і майбутнє, як робить це краєзнавство. Це синтетичні знання, які спираються на природознавчий та історичний фундамент.

Формування краєзнавчих знань є результатом цілеспрямованого педагогічно впливу – краєзнавчої освіти, яка як один із важливих засобів створення культури творчого середовища в освітньому процесі навчального закладу, відкриває здобувачеві освіти навколишній світ з усією багатогранністю складних взаємовідносин природи, суспільства й особистості, задовольняє потреби у самопізнанні, самореалізації, сприяє формуванню особистісних якостей та ціннісних орієнтацій.

Список використаних джерел та літератури

1. Бенедюк В. В. Краєзнавство. Психолого-педагогічні основи краєзнавчої роботи. Л.: ВАЕ, 2005. – 110 с.
2. Білецька Г. А. Роль краєзнавчої освіти у професійній підготовці майбутніх екологів. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – №4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_4/11bgapme.pdf
3. Долецька С. Краєзнавчий підхід у викладанні гуманітарних дисциплін студентам педагогічних ВНЗ. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький Державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип. 31. – С. 98–105.
4. Корнеєв В. П. Методика вивчення курсу «Рідний край» у 5 класі : посібник для вчителя. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. - 220 с.: іл.
5. Корнеєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства. Х.: Видавнича група «Основа», 2007. – 145 с.
6. Костриця М. Ю. Наукові засади національного географічного краєзнавства. Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 39–45.
7. Кремень В. Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми. Краєзнавство. – 2011. – №3. – С. 10–15.
8. Кушнір Л. М. Зміст і методика організації краєзнавчо-туристичної роботи з учнівською молоддю: Навчальний посібник. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – 244 с.
9. Модельна навчальна програма з географії 6-9 клас Запотоцький С. П. та ін. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9%20kl.Zapototskyi.ta.in.06.05.22.pdf>

10. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання). Х.: ВГ «Основа», 2016. – 112 с.: іл., табл. – (Серія «Бібліотека журналу «Географія»; Вип. 11 (155)).
11. Русова С.Ф. Шкільні екскурсії та їх значення / С.Ф. Русова-К.: Світло, 1911. – 180 с.
12. Гопузов О. М. Формування географічної компетентності учнів засобами проблемного навчання. Рідна школа. – 2008. - № 9. – С. 43–45.
13. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К. 1983. – Т.1. – С.43-103.